

दुःख निरोधन . . .

विजय पाठारे

बुद्धाच्या परिनिब्बानानंतर सात शतके सरली होती. अजून सर्वत्र किरियाचं कौतुक होत होतं. विश्वाचं प्रारब्ध अस्तित्व, काळ, दैत - अदैत असल्या मीमांसात न अडकता बुद्धप्रणालीत सांगितलेल्या चार सत्यांची लोक जाणीव ठेवीत होते. दुःख, दुःखाची सुरवात, दुःखाचा अंत आणि दुःखनिरोधनाचा अष्टमार्ग ह्यांची दिक्षा भिक्षकांकडना सारे घेत होते. बहुजनांच्या जातककथा, दंतकथा, रीती आणि निसर्गपुजेलाही राज्यदरबारीही प्राधान्य मिळत होतं.

अशा काळातील ही शोकधारी कथा अश्वमेध यज्ञ करण्याआधी समुद्रगुप्तानं गांधारांच्या पुरुषपूर राजधानीवर स्वारी केली. गांधार राजानं त्याचं सर्वभौमत्व स्वीकारलं आणि समुद्रगुप्ताच्या धोरल्या मुलाला, रामादित्याला आपली लावण्यवती पुत्री धृवदेवी अर्पण केली. त्या लग्नसोहळ्यात स्वतः समुद्रगुप्ताची मर्जी धृवदेवीच्या एका ब्राह्मण विधवा परिचारिकेवर बसली. तिला असंग नामक पूत्र होता. मातेचा हा अनैतिक संबंध पाहून त्यानं सन्यास घेतला. समुद्रगुप्ताला तिच्यापासून वसुबंधू नावाचा पूत्र झाला. वसुबंधू रक्तानं मौर्य

बनला. मात्र त्याची वाढ पुरुषपुरातच झाली. चंद्रगुप्तासम तो तसा रामादित्याचा भाऊच होता. परंतु त्याला आणि त्याच्या मातेला समुद्रगुप्तानं उज्जैनीला आणलं नाही.

रामादित्याचा कल बुद्धधर्माकडे होता. पीडिताना मदत करणं, प्रजेचं कल्याण करणं हे त्याचं ग्रेढ. चंद्रगुप्ताचं त्याच्यावर अपार प्रेम होतं. चंद्रगुप्त खरोखरीच राजबिंड, सर्व शास्त्रांत प्रवीण होता. वर्णाचारशास्त्र, संस्कारशास्त्र, व्याकरण, वृत्तमायन, आणि ज्योतिर्विद्याही त्याला मुखोद्गत असत. रामादित्यास सतत वाटायचं चंद्रगुप्तच पुढं मौर्याच्या सिंहासनावर बसावा.

सम्राट समुद्रगुप्त सारे सैन्य घेऊन त्रावणकोर जिंकण्यास गेला. तिथंच त्याचा मृत्यू झाला. सैन्य परतलं की रामादित्याचा राजाभिषेक करण्याची तयारी सुरू होती.

आणि नेमक्या त्याच वेळी मालवीय राजा रुद्रसेन उज्जैनीवर स्वारी करीत आला. गांधारराजानं त्याचा अपमान केला होता. धृवदेवीशी त्याचा विवाह ठरत असतानाच अचानक ती समुद्रगुप्ताची सून झाली होती. मौर्याचं सैन्य दक्षिणेत अडकलं होतं. तो मोका साधून रुद्रसेनानं आपल्या सैन्याची छावणी उज्जैनी शहराबाहेर टाकली आणि दूतातर्फे रामादित्याला निरोप पाठवला : धृवदेवीला माझ्याकडं पाठव नाहीतर मी सारी उज्जैन उद्ध्वस्त करेन . . . हजारो प्रजाजन मृत्यू पावतील. त्यांना वाचवणं फक्त तुझ्या हाती

आहे. ह्या रात्री धृवदेवी माझ्याकडं पोहचली पाहिजे.

रात्र वैऱ्याची होती. मृत्यू अटळ होता. हजारो नागरीक, आणि त्यांची कुटुंब नष्ट होणार होती.

रामादित्यानं चंद्रगुप्तास बोलवलं . . . संकट कसं निवारणार? प्रजेला कसं वाचवायचं?

चंद्रगुप्त म्हणाला : मृत्युला आम्ही तयार आहोत.

हा निरोप सुद्धा मौर्याचा अपमान करीत आहे. लढणं हाच एक पर्याय उरला आहे.

धृवदेवी म्हणाली : बंधु उपाय योजिला नाही तर उज्जैन राख होईल, मौर्यवंशही इतिहासात जमा होईल. इतक्या जीवांची आहुती घायची माझ्या पातिव्रत्यासाठी? प्रजेच्या रक्ताचं कुंकू मी भाळी कसं लावू? अजून रामादित्यांचा राज्याभिषेक व्हायचा आहे . . . आणि . . . माझ्या उदरी . . .

धृवदेवीला पुढं बोलवेना . . . मौर्यांचा वंश तिच्या पोटी वाढत होता . . .

चंद्रगुप्त म्हणाला: एकच उपाय आहे . . . फसवणूकेचा . . . मी स्त्रीवेष धारण करून धृवराणीऐवजी रुद्रसेनाकडे जातो . . . वध करून परत येतो.

रामादित्य म्हणाला, पण माझा शब्द? राजाचा शब्द खोटा ठरणार . . . राजा सत्वशील असावा लागतो.

चंद्रगुप्त म्हणाला: अजून तुमचा राज्याभिषेक झालेला नाही.

रामादित्य म्हणाला: ठीक आहे, जा तूं . . . माझ्या नीतीमत्तेबद्दल मी काय ते ठरवतो.

चंद्रगुप्त गेल्यावर धृवदेवीला रामादित्य म्हणाला,

आता राजा होण्याची माझी लायकी उरली नाही. मी आजपासून सन्यास घेत आहे . . . चंद्रगुप्तच राजा होवो.

पण माझ्या पोटी तुमचा पुत्र वाढत आहे. पुढं तो कसा राजा होईल? रामादित्य म्हणाला:

हा प्रजेच्या दुःखनिरोधनाचा मार्ग आहे. तुझं आयुष्य आता तुझ्या हाती आहे. तू पुनर्विवाहाला मोकळी आहेस. भिक्कू होण्यास मी मठापतीकडून दिक्षा घेईन. तू चंद्रगुप्ताच्या आज्ञेत राहा. प्रजेला सांगा राजा शत्रुला पाहून पळाला.

.....

चंद्रगुप्तानं प्रत्येक जमातीच्या गेहपतींचं आणि भटक्या जटील जमातीचं सहाय्य घेतलं. काफिल्यांवर त्याने मदिरेचे हंडे भरले. ते रुद्रसेनाकडे पाठवले. निरोप पाठविला की लवाजम्यासह ध्वराणी घेत आहे. नृत्यांगना, मद्य मांस घेऊन गेहपती पुढं गेले. आदित्याना खूप करण्याची कला त्यांना अवगत होती. रुद्रसेनाच्या छावणीत जल्लोस भरला. उन्माद दरवळला. छावणी गाफील झाली.

अशा वातावरणात चंद्रगुप्तानं स्त्रीवेषात परिचारिकांसह छावणीत प्रवेश करून रुद्रसेनाचा वध केला, सर्वत्र अग्नी पेटवून कल्लोळ केला की मौर्यांचं सैन्य राजधानीच्या वेशीवर पोहोचलं

आहे. मालवियांचं सैन्य नेत्याविना सैरावैरा पळू लागलं.

सर्वत्र आवाज उठला. . . राजा चंद्रगुप्ताचा जय. . . जय असो.

लोक रामादित्याला विसरले. प्रजाजनांच्या जयघोषात चंद्रगुप्त राजवाड्यात परतला. त्याला रामादित्य दिसेना. संकट टळलं होतं, पण नवं विघ्न निर्माण झालं होतं. धृवदेवीनं त्याला सारा वृत्तांत

दिला. चंद्रगुप्त अतिशय खंती झाला.

ध्वराणी म्हणाली : रामादित्य म्हणाले चंद्रगुप्त सांगेल ते अंगिकार. . . चंद्रगुप्ता आता तुम्हीच आदित्य व्हावे. प्रजेत रामादित्याची बदनामी होत आहे. . . ना रामादित्याला वा माझ्या उदरीच्या बालादित्याला राज्य लाभ होऊ शकेल. त्या दुःखाचं निरोधन नाही.

चंद्रगुप्त विचारात पडला. अखेर तो सद्गद होत म्हणाला : एकच उपाय आहे. . . मार्ग आहे. आपण राजमाता आहात. जनतेला सत्य सांगण्याची आवश्यकता नाही. तुम्ही मला भगिनीसमान

आहात. क्षमा करा पण सिंहासनावर मी आसूट झालो की आपण विवाह करू. बालादित्य जन्मला की निष्कलंक राहावा. सिंहासन त्याचे आहे. कराल ना हा त्याग बालादित्यासाठी?

ध्वराणीने विचारांती म्हटले : . . . ठीक आहे, पण ह्यापुढं मी मौनव्रत धारण करेन. . . खोट बोलणार नाही.

चंद्रगुप्त म्हणाला : बालादित्य आठ वर्षांचा झाला की मी त्याला युवराज करेन. तोवर मी राज्यपद सांभाळेन. . . खरं काय आणि खोटं काय ? समजू दे जनतेला तो माझा पुत्र.

.....

चंद्रगुप्ताच्या राज्याभिषेकाला पुरुषपुराहन वसुबंधु आला. समुद्रगुप्ताचा वंशज असूनही दासीपुत्र म्हणून त्याला राजाचा मान नव्हता. ध्वराणी त्याला बहिणीसमान, पण ती त्याला मौनव्रत का घेतलं हे सांगू शकत नव्हती.

वसुबंधु तिला म्हणाला :

नुपती होण्याआड माझं प्रारब्ध आलं. . . ते माझं जन्मदुःख त्याचं निरोधन करण्यासाठी पंडीत होईन, कारण स्वदेशे पुज्यते राजा, विद्वान सर्वत्र पुज्यते. पण शुभवस्त्र घालून मौनव्रतात तुझं दुःख लपत नाही. का मौनव्रत घेतलंस? का चंद्रगुप्ताशी विवाह? गप्प राहिलीस तरी सत्य सतावतच राहिल तुला. कसं करशील तुझं दुःखनिरोधन?

तिचं अव्यक्त दुःख हेच मोठं सत्य होतं.

.....

धृवदेवीच्या पोटी गोविंदगुप्त जन्मला. चंद्रगुप्ताला दुसऱ्या भार्येपासून कुमारगुप्त आणि विक्रम असे पुत्रही झाले. पण वयाच्या आठव्या वर्षी गोविंदाचा बालादित्य सोहळा झाला तेव्हा भर दरबारात एका पंडीताकडून पृच्छा झाली, राजा तू युवराज नेमीत आहेस, पण वदंता आहे की गोविंदगुप्त तुझा पुत्र नाही. . .

त्या पंडीताला चंद्रगुप्तानं देशोधडी पाठवलं. पण त्या क्षणापासून बालादित्याच्या मनात संदेह निर्माण झाला. खरंच मी कोणाचा पुत्र? मातेनं मौन घेतलंय. पित्याला हा प्रश्न विचारणं उचीत नव्हतं. त्याचं कुमार आणि विक्रमवर प्रेम होतं. त्यांच्या हक्कांवर त्याला गदा आणायची नव्हती. सत्य कितीही कठोर असो, ते त्याला जाणून घ्यायचे होते. तो मनातच कुठत खंती झाला.

चंद्रगुप्तानं जनतेचं दुःख निरोधन हेच ध्येय ठेवलं. दानधर्म केला. बुद्धानं दिलेला अष्टमार्गीचा स्वीकार केला. तात्वीक तर्कवादासाठीही चुरशी ठेवल्या.

सात वर्षे अशीच सरली. बालादित्याचं हास्य केव्हाच मावळलं होतं. अशावेळी वसुबंधु धर्मतत्वांवर प्रवचन करण्यास उजैनीला आला. त्याच्या पाहिल्यानं प्रभावीत होत चंद्रगुप्तानं त्यास गोविंदाला शिष्य म्हणून स्वीकारावं हा आग्रह केला.

त्यास प्रणाम करीत गोविंद म्हणाला : जगाचं कल्याण हे तुमचं उद्दिष्ट आहे. पण मला स्वतःशी कर्तव्य आहे. . . कारण मी स्वतःला समजू शकलो नाही तर अन्य काय मला समजणार?

वसुबंधु हंसला, म्हणाला :

पहिल्या भेटीतच तू द्वैता अद्वैतात शिरलास. सत्या असत्याच्या विभासात तुला उत्तर हवं असेल तर माझ्या मठात ये. विद्येसाठी गुरू हवा, पण साधनेसाठी तुला प्रयत्नांचं प्रयोजन करावं लागेल. अहंपणाचा संदेह जाण्यास खूप प्रयास पडतात. एकच ध्यानात ठेव तू मौर्यांचा वंशदीप आहेस. यत्नांचा यज्ञ हा मौर्यांचा धर्म आहे.

बालादित्य म्हणाला : असेलही, पण लोक उघडपणं म्हणतात मी रामादित्याचं अपत्य आहे. सारे म्हणतात जो राजा स्वतःची भार्या शत्रूला अर्पण करू पाहातो त्यानं निर्वंश मरावं. . . जे काही घडलं ते इतिहासात जमा झालं असं मी म्हणू शकत नाही. एका भेकड राजाचं रक्त माझ्या धमनीत वाहत आहे? का माझी आई मला खरं ते स्पष्ट सांगत नाही?

वसुबंधुनं गोविंदाला म्हणाला : माझा शिष्य म्हणून पुन्हा सांगतो सत्य आणि असत्य ही दोन्ही अस्त्रेच असतात, प्रणवाचा भेद करू पाहणाऱ्या . . . ती शून्यातून शून्यात नेणारी शक्ये बनतात. . . पिता आणि तू अशी द्वैत वैरभावना कठोर याननेत शिरते. तुझ्या दुःख निरोधनासाठी माझ्या मठात ये.

चंद्रगुप्ताकडे वळत गोविंद म्हणाला : माझं तुमच्यावर पितृतुल्य प्रेम आहे. वीरश्रीनं तुम्ही माझ्या मातेला रुद्रसेनाच्या तावडीत पडू दिलं नाहीत. तुमच्या आज्ञेनं मी मठात जातो.

वसुबंधू म्हणाला : चल तर, तू शोधतोस त्याचे उत्तर तुला जरूर मिळेल. . . पण प्रथम तुला तुझ्या मूळ व्यथेला विसरण्यास शिकावं लागेल.

चंद्रगुप्तानं आशेचा निःश्वास टाकला. हात उंचावीत त्याने दोघाना निरोप दिला. . .

.....

विषय सनातन धर्मानं हाताळलेला होता. अनेक नवी उपनिषदे अद्वैताच्या वादावर नवी वेदवाक्ये निर्मित होती. विश्वाभार तत्वशुद्ध विचारप्रणाली अनेक नव्या समस्या विचारात घेत होती.

गोविंद वसुबंधुला म्हणाला :

गुरुदेव विश्वाला माझ्यासारखी जन्मतिथी कशी असू शकेल? कारण काळनिर्मिती काळातच होऊ शकते आणि जगाला मातेचं उदर थोडेच लाभले? तसंच निर्मितीला आधी कारण लागते, ते जगाआधी कसं अस्तीत्वात असणार? ब्रह्माला प्रारब्ध होतं तर त्या प्रारब्धाची निर्मिती कशी झाली?

वसुबंधू म्हणाला :

हाच मुलभूत प्रश्न आहे. म्हणून अद्वैत सांगते तुझं आणि ब्रह्माचं अस्तीत्व हे एकच आहे. ईश्वर जर तुझ्या मनाची कल्पना मानलीस तर तोही इतरांतच जमा होतो. . . म्हणजे द्वैतात तसे मानलेस तर तू ब्रह्मा विष्णू महेश ह्या त्रीरूपाचं देवरूप मानू लागतोस, मुर्तीपूजक होतोस. श्रद्धेला ज्ञान म्हणू लागतोस. साखरेला मध मानू लागतोस. त्या मानलेल्या मुर्तीवर युगायुगांचा शेंदूर थापला जातो म्हणूनच क्षत्रिय राजा इंद्राचा वंशज मानला जातो आणि मग पुनर्जन्माधारीत कर्मण्यवाद, वर्णभेद आणि वंशपरंपरा निर्माण होते. ते सारे सत्य बनते.

गोविंदाने विचारले : ह्यावर उपाय?

वसुबंधू म्हणाला : द्वैता अद्वैताचा मुळातच विचार न करणं. निराकाराच पूजन ही कल्पनेची व्यर्थ किमया आहे.

गोविंद म्हणाला : मग खरं काय मानायचं?

वसुबंधू म्हणाला : तुझं तुच ठरवणार खर काय

ते म्हणूनच बुद्धाने चार मानवी सत्ये सांगितली आणि दुःखनिरोधनाचा अष्टमार्ग सांगितला. दुःख निवारण हेच मानवी ध्येय मानलं. . . हाच तुझा उपन्यास मानू, योगाकार अंगीकार, योग्य आचरण स्वीकार. शब्दांची कसरत सोडू. संयमी हो. सतत चिंतन कर. एक मात्र ध्यानात ठेव. सर्वम इदम शून्यम्, सर्वम् इदम् अशून्यम्. संसार म्हणजे अशून्य नव्हे, निवर्ण म्हणजे शून्य नव्हे. शून्याच्या शून्यतेला सुरवात नाही, अंतही नाही.

गोविंदा म्हणाला : गुरुवर्य जशी आपली आज्ञा.

.....

एकदा गोविंदाने विचारले : गुरुवर्य मोक्ष म्हणजे काय?

वसुबंधू म्हणाला : मोक्ष म्हणजे सर्व दुःख मुक्ती मानू. परमार्थाशिवाय निवर्ण असू शकत नाही. मायेत गुरफटू नये म्हणून बुद्धानं धम्माची योजना केली. चार सत्यांचा मध्यमार्ग सांगितला. त्या भवती धम्मप्रसारकांनी दंतकथा निर्माण केल्या. काही कथा निवर्ण आणि बोधीसत्त्वाच्या अस्तीत्वाला दुजोरा देतात. बोधीसत्त्व मैत्रेय माझ्या थोरल्या बंधुला, असंग्रणीला, भेटले व त्यानी त्याला नागार्जुनाची सूत्रकारिका दिली असे म्हणतात. खरं काय खोटं काय बुद्ध मृत्यूनंतर आहे असं म्हणता येणार नाही,

नाही असंही म्हणता येणार नाही. मी काय माझ्या बंधुला विचारायला गेलो नाही.

गोविंद म्हणाला : खऱ्याच्या संगतीला खोटं जोडायचं?

वसुबंधू अनुकपेनं म्हणाला :

सत्याशिवाय असत्याला अस्तीत्व नाही. तुझ्या स्वतःचेही सत्य असत्य हे दुःख आहे. त्याचे निरोधन तुला करायचे आहे. तुझ्या दुःखाचे कारण तुझा पिता नाही. त्याच्या कर्माचं तुझं दुःख हा परिणाम नाही. तुला दुःख आहे आणि त्याचा अंत होणार आहे, हेच खरे सत्य आहे. गोविंदा मी तुझा काका असूनही मी मौर्य मानला जात नाही. मग मी का खंत करू नये? तुझा पिता भेकड मानून त्याला तू गुन्हेगार म्हणतोस, पण समुद्रगुप्ताच्या अनैतिक संबंधाला तू त्याचा हक्क मानतोस. . . निदान तुझ्या पित्याचं अष्टमार्ग स्वीकारला. . . योग्य आचरण जाणून घ्यायला विसर नकोस भिक्कू. सत्य शोधत असतो.

गोविंदाने विचारले : म्हणजे मीच माझ्या दुःखाचे कारण? पण ते कसं उद्भवलं?

वसुबंधू म्हणाला : संदेहातून खेद, खेदातून संताप, संतापातून तिरस्कार, तिरस्कारातून अहंकार निर्माण होतो. मला राज्यापेक्षा श्रेष्ठ व्हावसं वाटलं, म्हणून ज्ञानाचा उपन्यास केला. सुदैवानं मी वाचलो. सनातनी पंडितांचा पराभव करताना माझ्या अहंकाराचाही पराभव करण्यास शिकलो. महायनाचं निरूपण करण्यासाठी मला तुझी मदत हवीय. बुद्धधर्म सर्वत्र पसरवण्यासाठी मीही नव्या कथा प्रचलीत करीत आहे. लोकाना गतजन्मीच्या ब्राह्मण निर्मित पापातून आणि वर्णभेदातून वाचवायचं आहे. . . जरूर पडली तर मिथ्यालाही सत्याकार घायचा

आहे. करशील मला मदत? पण प्रथमतः तू परत उज्जैनीला जा. एकच प्रश्न स्वतःला विचार. तुला एक सत्य ज्ञात आहे. तुझ्या पित्याचं सन्यास घेतला आणि तुझ्या मातेनं मौनव्रत स्वीकारून शुभवस्त्रे अंगिकारली. का? त्याचं उत्तर मिळाल्यावर कदाचित तू माझ्या मदतीला येशील.

गोविंदा म्हणाला : पण तिने पुनर्विवाह का केला?

वसुबंधू म्हणाला : मौनव्रत घेण्याचं कारण नष्ट झालं तरच ती ते तुला सांगू शकेल. एक मात्र सांगू मला तुला राजा व्हायचं आहे?

गोविंद म्हणाला : मला त्यांत स्वारस्य नाही. त्यापेक्षा मी तुम्हाला मदत करीन.

सानंदे वसुबंधू म्हणाला : चल तर मग पुन्हा उजैनीला. सत्य काय असत्य काय हे लवकरच तुला समजेल.

वसुबंधू आणि हास्यवदनानं मुजरा करणाऱ्या गोविंदाला पाहून चंद्रगुप्त, धृवदेवी, कुमार आणि विक्रमालाही अनिवार आनंद झाला. बालादित्य परत आला होता.

चंद्रगुप्तानं विचारलं : बालादित्य, तुझा संदेह दूर झाला?

गोविंद म्हणाला : एकच प्रश्न उरलाय माझ्या मातेला विचारण्यासाठी. मला माहीत आहे की माझ्यासाठीच तिनं मौनव्रत घेतलं. मी चंद्रगुप्ताचा पूत्र नाही असं तिनं म्हटलं तर मी राजा होऊ शकत नाही, कारण प्रजा मला धिक्कारेल. . . पण आज मी हे सांगायला आलो आहे की मला राजा व्हायचं नाही. मीही माझ्या पित्यासम सन्यास घेत आहे. आई आतातरी सांग का माझ्या पित्यानं सन्यास घेतला?

नेत्रातील आसवे आवरीत धृवदेवी म्हणाली : जन्मापासून माझा एकही शब्द तू ऐकलेला नाहीस. पण आता सांगते तू अत्यंत दयावंत, पवित्र आणि सत्यशील राजाचा पूत्र आहेस. शत्रुशी छोटे वर्तन केले म्हणून त्यानी सन्यास घेतला. राजा खोटं बोलू शकत नाही म्हणून मी मात्र तुझ्यावर अन्याय होऊ नये म्हणून अबोल राहिली. चंद्रगुप्त मला भावासारखे आहेत.

सारे सदगदीत झाले.

चंद्रगुप्ताला काहीही बोलू न देता वसुबंधूनी त्याला म्हटले : तू काहीही बोलणं आता रास्त नाही. आज गोविंदाच्या दुःखाचं निरोधन झालं. गोविंदा, सर्वांचा निरोप घे. तू सन्यास घेत आहेस.

राजधानीच्या बाहेर पडल्यावर गोविंद वसुबंधूला म्हणाला : गुरुवर्य मी आपला ऋणी आहे. पण ह्या पुढे मला तुमच्या प्रकल्पात भाग घेता येणार नाही. तुम्ही मला सत्याचा अष्टमार्ग दाखवलात. मी दुःखमुक्त झालो. . . पण आता मला दुसरं सत्य शोधायचंय. . . अव्यक्त. . . अतर्क्य. . . ज्यासाठी माझ्या पित्यानं राज्यत्याग केला. . . सत्यमेव. . . सत्यम् एवम् होते ते.

वसुबंधू समजायचे ते समजले. . . म्हणाले : सत्यमेव जयते.

दुःख निरोधन. . .

विजय पाठारे

बुद्धाच्या परिनिब्बानानंतर सात शतके सरली होती. अजून सर्वत्र किरियाचं कौतुक होत होतं. विश्वाचं प्रारब्ध अस्तित्व, काळ, दैत - अद्वैत असल्या मीमांसात न अडकता बुद्धप्रणालीत सांगितलेल्या चार सत्यांची लोक जाणीव ठेवीत होते. दुःख, दुःखाची सुरवात, दुःखाचा अंत आणि दुःखनिरोधनाचा अष्टमार्ग ह्यांची दिक्षा भिक्षूकांडना सारे घेत होते. बहुजनांच्या जातककथा, दंतकथा, रीती आणि निसर्गपुजेलाही राज्यदरबारीही प्राधान्य मिळत होतं.

अशा काळातील ही शोकधारी कथा अश्वमेध यज्ञ करण्याआधी समुद्रगुप्तानं गांधारांच्या पुरुषपूर राजधानीवर स्वारी केली. गांधार राजानं त्याचं सर्वमौमत्व स्वीकारलं आणि समुद्रगुप्ताच्या धोरल्या मुलाला, रामादित्याला आपली लावण्यवती पुत्री धृवदेवी अर्पण केली. त्या लग्नसोहळ्यात स्वतः समुद्रगुप्ताची मर्जी धृवदेवीच्या एका ब्राह्मण विधवा परिचारिकेवर बसली. तिला असग नामक पूत्र होता. मातेचा हा अनैतिक संबंध पाहून त्यानं सन्यास घेतला. समुद्रगुप्ताला तिच्यापासून वसुबंधू नावाचा पूत्र झाला. वसुबंधू रक्तानं मौर्य

बनला. मात्र त्याची वाढ पुरुषपुरातच झाली. चंद्रगुप्तासम तो तसा रामादित्याचा भाऊच होता. परंतु त्याला आणि त्याच्या मातेला समुद्रगुप्तानं उजैनीला आणलं नाही.

रामादित्याचा कल बुद्धधर्माकडे होता. पीडिताना मदत करणं, प्रजेचं कल्याण करणं हे त्याचं श्रेष्ठ. चंद्रगुप्ताचं त्याच्यावर अपार प्रेम होतं. चंद्रगुप्त खरोखरीच राजविंड, सर्व शास्त्रांत प्रवीण होता. वर्णाचारशास्त्र, संस्कारशास्त्र, व्याकरण, वृत्तमायन, आणि ज्योतिर्विद्याही त्याला मुखोद्गत असत. रामादित्यास सतत वाटाघाटं चंद्रगुप्तचं पुढं मौर्यांच्या सिंहासनावर बसावा.

सम्राट समुद्रगुप्त सारे सैन्य घेऊन त्रावणकोर जिंकण्यास गेला. तिथंच त्याचा मृत्यू झाला. सैन्य परतलं की रामादित्याचा राजाभिषेक करण्याची तयारी सुरू होती.

आणि नेमक्या त्याच वेळी मालवीय राजा रुद्रसेन उजैनीवर स्वारी करीत आला. गांधारराजानं त्याचा अपमान केला होता. धृवदेवीशी त्याचा विवाह ठरत असतानाच अचानक ती समुद्रगुप्ताची सून झाली होती. मौर्यांचं सैन्य दक्षिणेत अडकलं होतं. तो मोका साधून रुद्रसेनानं आपल्या सैन्याची छावणी उज्जनी शहराबाहेर टाकली आणि दूतातर्फे रामादित्याला निरोप पाठवला : धृवदेवीला माझ्याकडं पाठव नाहीतर मी सारी उज्जैन उद्ध्वस्त करेन. . . हजारो प्रजाजन मृत्यू पावतील. त्यांना वाचवणं फक्त तुझ्या हाती

आहे. ह्या रात्री धृवदेवी माझ्याकडं पोहचली पाहिजे.

रात्र वैयाची होती. मृत्यू अटळ होता. हजारो नागरीक, आणि त्यांची कुटुंब नष्ट होणार होती.

रामादित्यानं चंद्रगुप्तास बोलवलं. . . संकट कसं निवारणार? प्रजेला कसं वाचवायचं?

चंद्रगुप्त म्हणाला : मृत्युला आम्ही तयार आहोत.

हा निरोप सुद्धा मौर्यांचा अपमान करीत आहे. लढणं हाच एक पर्याय उरला आहे.

धृवदेवी म्हणाली : बंधू उपाय योजिला नाही तर उज्जैन राख होईल, मौर्यवंशही इतिहासात जमा होईल. इतक्या जीवांची आहुती द्यायची माझ्या पातिव्रत्यासाठी? प्रजेच्या रक्ताचं कुंकू मी भाळी कसं लावू? अजून रामादित्यांचा राज्याभिषेक व्हायचा आहे. . . आणि. . . माझ्या उदरी. . .

धृवदेवीला पुढं बोलवेना. . . मौर्यांचा वंश तिच्या पोटी वाढत होता. . .

चंद्रगुप्त म्हणाला: एकच उपाय आहे. . . फसवणूकेचा . . . मी स्त्रीविष धारण करून धृवराणीऐवजी रुद्रसेनाकडे जातो. . . वध करून परत येतो.
रामादित्य म्हणाला, पण माझा शब्द? राजाचा शब्द खोटा ठरणार. . . राजा सत्वशील असावा लागतो.

चंद्रगुप्त म्हणाला: अजून तुमचा राज्याभिषेक झालेला नाही.

रामादित्य म्हणाला: ठीक आहे, जा तू. . . माझ्या नीतीमतेबद्दल मी काय ते ठरवतो.

चंद्रगुप्त गेल्यावर धृवदेवीला रामादित्य म्हणाला,

आता राजा होण्याची माझी लायकी उरली नाही मी आजपासून सन्यास घेत आहे. . . चंद्रगुप्तच राजा होवो.

पण माझ्या पोटी तुमचा पुत्र वाढत आहे. पुढं तो कसा राजा होईल? रामादित्य म्हणाला:

हा प्रजेच्या दुःखनिरोधनाचा मार्ग आहे. तुझं आयुष्य आता तुझ्या हाती आहे. तू पुनर्विवाहाला मोकळी आहेस. भिक्कू होण्यास मी मठापतीकडून दिक्षा घेईन. तू चंद्रगुप्ताच्या आज्ञेत राहा. प्रजेला सांगा राजा शत्रुला पाहून पळाला.

.....

चंद्रगुप्तानं प्रत्येक जमातीच्या गेहपतींचं आणि भटक्या जटील जमातीचं सहाय्य घेतलं. काफिल्यांवर त्याने मदिरेचे हंडे भरले. ते रुद्रसेनाकडे पाठवले. निरोप पाठविला की लवाजम्यासह धृवराणी येत आहे. नृत्यांगना, मद्य मांस घेऊन गेहपती पुढं गेले. आदित्याना खूष करण्याची कला त्यांना अवगत

होती. रुद्रसेनाच्या छावणीत जल्लोस भरला. उन्माद दरवळला. छावणी गाफील झाली.

अशा वातावरणात चंद्रगुप्तानं स्त्रीविषात परिचारिकांसह छावणीत प्रवेश करून रुद्रसेनाचा वध केला, सर्वत्र अग्नी पेटवून कल्लोळ केला की मौर्यांचं सैन्य राजधानीच्या वेशीवर पोहोचलं

आहे. मालवियांचं सैन्य नेत्याविना सैरावैरा पळू लागलं.

सर्वत्र आवाज उठला. . . राजा चंद्रगुप्ताचा जय. . . जय असो.

लोक रामादित्याला विसरले. प्रजाजनांच्या जयघोषात चंद्रगुप्त राजवाड्यात परतला. त्याला रामादित्य दिसेना. संकट टळलं होतं, पण नवं विघ्न निर्माण झालं होतं. धृवदेवीनं त्याला सारा वृत्तांत

दिला. चंद्रगुप्त अतिशय खंती झाला.

धृवराणी म्हणाली : रामादित्य म्हणाले चंद्रगुप्त सांगेल ते अंगिकार. . . चंद्रगुप्ता आता तुम्हीच आदित्य व्हावे. प्रजेत रामादित्याची बदनामी होत आहे. . . ना रामादित्याला वा माझ्या उदरीच्या बालादित्याला राज्य लाभ होऊ शकेल. त्या दुःखाचं निरोधन नाही.

चंद्रगुप्त विचारात पडला. अखेर तो सद्गद होत म्हणाला : एकच उपाय आहे. . . मार्ग आहे. आपण राजमाता आहात. जनतेला सत्य सांगण्याची आवश्यकता नाही. तुम्ही मला भगिनीसमान

आहात. क्षमा करा पण सिंहासनावर मी आरूढ झालो की आपण विवाह करू. बालदित्य जन्मला की निष्कलंक राहावा. सिंहासन त्याचे आहे. कराल ना हा त्याग बालादित्यासाठी?

धृवराणीने विचारांती म्हटले : . . . ठीक आहे, पण त्यापुढं मी मौनव्रत धारण करेन. . . खोटं बोलणार नाही.

चंद्रगुप्त म्हणाला : बालादित्य आठ वर्षांचा झाला की मी त्याला युवराज करेन. तोवर मी राज्यपद सांभाळेन. . . खरं काय आणि खोटं काय ? समजू दे जनतेला तो माझा पूत्र.

.....

चंद्रगुप्ताच्या राज्याभिषेकाला पुरुषपुराहून वसुबंधु आला. समुद्रगुप्ताचा वंशज असूनही दासीपुत्र म्हणून त्याला राजाचा मान नव्हता. धृवराणी त्याला बहिणीसमान, पण ती त्याला मौनव्रत का घेतलं हे सांगू शकत नव्हती.

वसुबंधु तिला म्हणाला :

नुपती होण्याआड माझं प्रारब्ध आलं. . . ते माझं जन्मदुःख. त्याचं निरोधन करण्यासाठी पंडीत होईन, कारण स्वदेशे पुज्यते राजा, विद्वान सर्वत्र पुज्यते. पण शुभवस्त्र घालून मौनव्रतात तुझं दुःख लपत नाही. का मौनव्रत घेतलंस? का चंद्रगुप्ताशी विवाह? गण्य राहिलीस तरी सत्य सतावतच राहिल तुला. कसं करशील तुझं दुःखनिरोधन?

तिचं अव्यक्त दुःख हेच मोठं सत्य होतं.

.....

धृवदेवीच्या पोटी गोविंदगुप्त जन्मला. चंद्रगुप्ताला दुस-या भार्येपासून कुमारगुप्त आणि विक्रम असे पुत्रही झाले. पण वयाच्या आठव्या वर्षी गोविंदाचा बालादित्य सोहळा झाला तेव्हा भर दरबारात एका पंडीताकडून पृच्छा झाली, राजा तू युवराज नेमीत आहेस, पण वदंता आहे की गोविंदगुप्त तुझा पुत्र नाही. . .

त्या पंडीताला चंद्रगुप्तानं देशोधडी पाठवलं. पण त्या क्षणापासून बालादित्याच्या मनात संदेह निर्माण झाला. खरंच मी कोणाचा पूत्र? मातेनं मौन घेतलंय. पित्याला हा प्रश्न विचारणं उचीत नव्हतं. त्याचं कुमार आणि विक्रमवर प्रेम होतं. त्यांच्या हक्कांवर त्याला गदा आणायची नव्हती. सत्य कितीही कठोर असो, ते त्याला जाणून घ्यायचे होते. तो मनातच कुढत खंती झाला.

चंद्रगुप्तानं जनतेचं दुःख निरोधन हेच ध्येय ठेवलं. दानधर्म केला. बुद्धानं दिलेला अष्टमार्गीचा स्वीकार केला. तात्वीक तर्कवादासाठीही चुरशी ठेवल्या.

सात वर्षे अशीच सरली बालादित्याचं हास्य केव्हाच मावळलं होतं. अशावेळी वसुबंधु धर्मतत्वांवर प्रवचन करण्यास उजैनीला आला. त्याच्या पांडित्यानं प्रभावीत होत चंद्रगुप्तानं त्यास गोविंदाला शिष्य म्हणून स्वीकारावं हा आग्रह केला.

त्यास प्रणाम करीत गोविंद म्हणाला : जगाचं कल्याण हे तुमचं उद्दिष्ट आहे. पण मला स्वतःशी कर्तव्य आहे. कारण मी स्वतःला समजू शकलो नाही तर अन्य काय मला समजणार?

वसुबंधु हंसला, म्हणाला :

पहिल्या भेटीतच तू द्वैता अद्वैतात शिरलास. सत्या असत्याच्या विभासात तुला उत्तर हवं असेल तर माझ्या मठात ये. विधेसाठी गुरू हवा, पण साधनेसाठी तुला प्रयत्नांचं प्रयोजन करावे लागेल. अहंपणाचा संदेह जाण्यास खूप प्रयास पडतात. एकच ध्यानात ठेव तू मौर्यांचा वंशदीप आहेस. यत्नांचा यज्ञ हा मौर्यांचा धर्म आहे.

बालादित्य म्हणाला : असेलही, पण लोक उघडपणं म्हणतात मी रामादित्याचं अपत्य आहे. सारे म्हणतात जो राजा स्वतःची भार्या शत्रूला अर्पण करू पाहातो त्यानं निर्वंश मरावं. जे काही घडलं ते इतिहासात जमा झालं असं मी म्हणू शकत नाही. एका भेकड राजाचं रक्त माझ्या धमनीत वाहत आहे? का माझी आई मला खरं ते स्पष्ट सांगत नाही?

वसुबंधुनं गोविंदाला म्हणाला : माझा शिष्य म्हणून पुन्हा सांगतो सत्य आणि असत्य ही दोन्ही अस्त्रेच असतात, प्रणवाचा भेद करू पाहाणारी. ती शून्यातून शून्यात नेणारी शल्ये बनतात. पिता आणि तू अशी द्वैत वैरभावना कठोर यातनेत शिरते. तुझ्या दुःख निरोधनासाठी माझ्या मठात ये.

चंद्रगुप्ताकडे वळत गोविंद म्हणाला : माझं तुमच्यावर पितृतुल्य प्रेम आहे. वीरश्रीनं तुम्ही माझ्या मातेला रुद्रसेनाच्या तावडीत पडू दिलं नाहीत. तुमच्या आज्ञेनं मी मठात जातो.

वसुबंधू म्हणाला : चल तर, तू शोधतोस त्याचे उत्तर तुला जर मिळेल. पण प्रथम तुला तुझ्या मूळ व्यथेला विसरण्यास शिकावं लागेल.

चंद्रगुप्तानं आशेचा निःश्वास टाकला. हात उंचावीत त्याने दोघाना निरोप दिला. . .

.....

विषय सनातन धर्मानं हाताळलेला होता. अनेक नवी उपनिषदे अद्वैताच्या वादावर नवी वेदवाक्ये निर्मित होती. विश्वाभार तत्वशुद्ध विचारप्रणाली अनेक नव्या समस्या विचारात घेत होती.

गोविंद वसुबंधुला म्हणाला :

गुरूदेव विश्वाला माझ्यासारखी जन्मतिथी कशी असू शकेल? कारण काळनिर्मिती काळातच होऊ शकते आणि जगाला मातेचं उदर थोडेच लाभले? तसंच निर्मितीला आधी कारण लागते, ते जगाआधी कसं अस्तीत्वात असणार? ब्रह्माला प्रारब्ध होतं तर त्या प्रारब्धाची निर्मिती कशी झाली?

वसुबंधू म्हणाला :

हाच मुलभूत प्रश्न आहे. म्हणून अद्वैत सांगते तुझं आणि ब्रह्माचं अस्तीत्व हे एकच आहे. ईश्वर जर तुझ्या मनाची कल्पना मानलीस तर तोही इतरांतच जमा होतो. म्हणजे द्वैतात तसे मानलेस तर तू ब्रह्मा विष्णू महेश ह्या त्रीरूपाचं देवरूप मानू लागतोस, मुर्तीपूजक होतोस. श्रद्धेला ज्ञान म्हणू लागतोस. साखरेला मध मानू लागतोस. त्या मानलेल्या मुर्तीवर युगायुगांचा शेंदूर थापला जातो म्हणूनच क्षत्रिय राजा इंद्राचा वंशज मानला जातो आणि मग पुनर्जन्माधारीत कर्मण्यवाद, वर्णभेद आणि वंशपरंपरा निर्माण होते. ते सारे सत्य बनते.

गोविंदाने विचारले : ह्यावर उपाय?

वसुबंधू म्हणाला : द्वैता अद्वैताचा मुळातच विचार न करणं. निराकाराच पूजन ही कल्पनेची व्यर्थ किमया आहे.

गोविंद म्हणाला : मग खरं काय मानायचं?

वसुबंधू म्हणाला : तुझं तुच ठरवणार खर काय

ते म्हणूनच बुद्धाने चार मानवी सत्ये सांगितली आणि दुःखनिरोधनाचा अष्टमार्ग सांगितला. दुःख निवारण हेच मानवी ध्येय मानलं. हाच तुझा उपन्यास मानू. योगाकार अंगीकार. योग्य आचरण स्वीकार. शब्दांची कसरत सोडू. संयमी हो. सतत चिंतन कर. एक मात्र ध्यानात ठेव. सर्वम इदम् शुन्यम्, सर्वम इदम् अशून्यम्. संसार म्हणजे अशून्य नव्हे, निवर्ण म्हणजे शून्य नव्हे. शून्याच्या शून्यतेला सुरवात नाही, अंतही नाही.

गोविंदा म्हणाला : गुरूवर्य जशी आपली आज्ञा.

.....

एकदा गोविंदाने विचारले : गुरूवर्य मोक्ष म्हणजे काय?

वसुबंधू म्हणाला : मोक्ष म्हणजे सर्व दुःख मुक्ती मान. परमार्थाशिवाय निवर्ण असू शकत नाही. मायेत गुरफटू नये म्हणून बुद्धानं धम्माची योजना केली. चार सत्यांचा मध्यमार्ग सांगितला. त्या भंवती धम्मप्रसारकांनी दंतकथा निर्माण केल्या. काही कथा निवर्ण आणि बोधीसत्त्वाच्या अस्तीत्वाला दुजोरा देतात. बोधीसत्त्व मैत्रेय माझ्या थोरल्या बंधूला, असंगत्र्णीला, भेटले व त्यानी त्याला नागार्जुनाची सूत्रकारिका दिली असे म्हणतात. खरं काय खोटं काय बुद्ध मृत्यूनंतर आहे असं म्हणता येणार नाही,

नाही असंही म्हणात येणार नाही. मी काय माझ्या बंधूला विचारायला गेलो नाही.

गोविंद म्हणाला : खऱ्याच्या संगतीला खोटं जोडायचं?

वसुबंधू अनुकपेनं म्हणाला :

सत्याशिवाय असत्याला अस्तीत्व नाही. तुझ्या स्वतःचेही सत्य असत्य हे दुःख आहे. त्याचे निरोधन तुला करायचे आहे. तुझ्या दुःखाचे कारण तुझा पिता नाही. त्याच्या कर्माचं तुझं दुःख हा परिणाम नाही. तुला दुःख आहे आणि त्याचा अंत होणार आहे, हेच खरे सत्य आहे. गोविंदा मी तुझा काका असूनही मी मौर्य

मानला जात नाही मग मी का खंत करू नये? तुझा पिता भेकड मानून त्याला तू गुन्हेगार म्हणतोस, पण समुद्रगुप्ताच्या अनैतिक संबंदांला तू त्याचा हक्क मानतोस... निदान तुझ्या पित्यानं अष्टमार्ग स्वीकारला... योग्य आचरण जाणून घ्यायला विसरू नकोस भिक्कू सत्य शोधत असतो.

गोविंदांने विचारले : म्हणजे मीच माझ्या दुःखाचे कारण? पण ते कसं उद्भवलं?

वसुबंधू म्हणाला : संदेहातून खेद, खेदातून संताप, संतापातून तिरस्कार, तिरस्कारातून अहंकार निर्माण होतो मला राज्यापेक्षा श्रेष्ठ व्हावसं वाटलं, म्हणून ज्ञानाचा उपन्यास केला. सुदैवानं मी वाचलो सनातनी पंडितांचा पराभव करताना माझ्या अहंकाराचाही पराभव करण्यास शिकलो. महायनाचं निरूपण करण्यासाठी मला तुझी मदत हवीय बुद्धधर्म सर्वत्र पसरवण्यासाठी मीही नव्या कथा प्रचलीत करित आहे. लोकाना गतजन्मीच्या ब्राह्मण निर्मित पापातून आणि वर्णभेदातून वाचवायचं आहे... जरूर पडली तर मिथ्यालाही सत्याकार घायचा

आहे, करशील मला मदत? पण प्रथमतः तू परत उज्जैनीला जा एकच प्रश्न स्वतःला विचार तुला एक सत्य ज्ञात आहे. तुझ्या पित्यानं सन्यास घेतला आणि तुझ्या मातेनं मौनव्रत स्वीकारून शुभवस्त्रे अंगिकारली का? त्याचं उत्तर मिळाल्यावर कदाचित तू माझ्या मदतीला येशील.

गोविंदा म्हणाला : पण तिने पुनर्विवाह का केला?

वसुबंधू म्हणाला : मौनव्रत घेण्याचं कारण नष्ट झालं तरच ती ते तुला सांगू शकेल. एक मात्र सांग मला तुला राजा व्हायचं आहे?

गोविंद म्हणाला : मला त्यांत स्वारस्य नाही. त्यापेक्षा मी तुम्हाला मदत करीन.

सानंदे वसुबंधू म्हणाला : चल तर मग पुन्हा उज्जैनीला सत्य काय असतय काय हे लवकरच तुला समजेल.

वसुबंधू आणि हास्यवदनानं मुजरा करणा-या गोविंदाला पाहून चंद्रगुप्त, धृवदेवी, कुमार आणि विक्रमालाही अनिवार आनंद झाला. बालादित्य परत आला होता.

चंद्रगुप्तानं विचारलं : बालादित्य, तुझा संदेह दूर झाला?

गोविंद म्हणाला : एकच प्रश्न उरलाय माझ्या मातेला विचारण्यासाठी मला माहीत आहे की माझ्यासाठीच तिनं मौनव्रत घेतलं मी चंद्रगुप्ताचा पूत्र नाही असं तिनं म्हटलं तर मी राजा होऊ शकत नाही, कारण प्रजा मला धिक्कारेल... पण आज मी हे सांगायला आलो आहे की मला राजा व्हायचं नाही मीही माझ्या पित्यासम सन्यास घेत आहे. आई आतातरी सांग का माझ्या पित्यानं सन्यास घेतला?

नेत्रातील आसवे आवरीत धृवदेवी म्हणाली : जन्मापासून माझा एकही शब्द तू ऐकलेला नाहीस. पण आता सांगते तू अत्यंत दयावंत, पवित्र आणि सत्यशील राजाचा पूत्र आहेस. शत्रुशी खोटे वर्तन केले म्हणून त्यानी सन्यास घेतला. राजा खोटं बोलू शकत नाही म्हणून मी मात्र तुझ्यावर अन्याय होऊ नये म्हणून अबोल राहिली. चंद्रगुप्त मला भावासारखे आहेत.

सारे सद्गदीत झाले.

चंद्रगुप्ताला काहीही बोलू न देता वसुबंधूनी त्याला म्हटले : तू काहीही बोलणं आता रास्त नाही. आज गोविंदाच्या दुःखाचं निरोधन झालं. गोविंदा, सर्वांचा निरोप घे. तू सन्यास घेत आहेस.

राजधानीच्या बाहेर पडल्यावर गोविंद वसुबंधूला म्हणाला : गुरुवर्य मी आपला ऋणी आहे. पण ह्या पुढे मला तुमच्या प्रकल्पात भाग घेता येणार नाही. तुम्ही मला सत्याचा अष्टमार्ग दाखवलात. मी दुःखमुक्त झालो... पण आता मला दुसरं सत्य शोधायचंय... अव्यक्त... अतर्क्य... ज्यासाठी माझ्या पित्यानं राज्यत्याग केला... सत्यमेव... सत्यम् एवम् होते ते.

वसुबंधू समजायचे ते समजले... म्हणाले : सत्यमेव जयते.